

К 76

ТҰРАҒҰЛ
ҚҰНАНБАЕВ

ӘКЕМ
АБАУ
тырғалы

ТҰРАҒҰЛ
ҚҰНАНБАЕВ

ӘКЕМ
АБАЙ
туралы

АЛМАТЫ "АНА ТІЛІ" 1993

ББК 83.3 Қаз—8
Қ 76

*Әзірлеп, баспаға ұсынған Б. БИСЕҒАЛИЕВ,
филология ғылымының кандидаты.*

Редакторы Сырым БАҚТЫГЕРЕЕВ.

Құнанбаев Т.
Қ 76 Әкем Абай туралы. Алматы: Ана
тілі, 1993—56 бет.
ISBN 5-630-00190-6

Абайдың сүйікті жары Әйгерімнен туған баласы Тұрағұлдың "Әкем Абай туралы" атты естелігі архив сөресінде ұзақ уақыт сақталып келіп, енді ғана жарық көріп отыр.

Тұрағұл қолжазбасы Абай туралы жазылған тұңғыш естелік. Автор әкесінің бойындағы ақындық өнері мен машықтарын, мінез-құлқы мен кейбір оқиғаларға қатысын, өз ортасымен қарым-қатынасын қызықты түрде баяндаған.

Естелік жоғары оқу орындары студенттеріне және көпшілік оқырман қауымға арналған.

К 4603000000—048 012—93
415(05)—93

ББК 83.3 Қаз—8

ISBN 5-630-00190-6

© Құнанбаев Т., 1993

ЕСТЕЛІК ҚАЛАЙ ЖАЗЫЛДЫ?

Абайұлы Тұрағұл (Тұраш) ұлы ақынның сүйген жары Әйгерімнен туған 1875 жылы Абайдың отыз жасында дүниеге келген баласы. Ұлы ақын қолында тәрбиеленіп, мұсылманша, орысша сауатын ашқан. Абай үйінде өткен келелі кештер мен әңгіме кенесіне қатысып, жасынан рухани қазынасы құнарлы болуының үстіне өзі де өз бетімен ізденіп, көп оқып іштей толысып жетіле береді. Орыс тілін жақсы меңгеруі себепті, сол тілдегі көркем әдебиет нұсқаларын аударумен айналысады. 1924 жылы М. Горькийдің “Челкаш” әңгімесін аударып, сол жылы “Таң” журналының 3-4 сандарында жариялайды. 1925 жылы А. Невееровтің “Мен өмірге жерікпін” деген шығармасын аударып, жариялайды.

Әдебиет дүниесінде аударма өнерін Тұрағұл өмірінің соңына дейін жалғастырған сияқты. Тұрағұлдың қызы Мәкен апайдың әкесі жайлы: “Мұхтар Әуезов әкем туралы әңгімелеген кезде, Мәкен, Тұрағұл орыс тілінен көптеген көркем шығармалар аударып, басқа кісілердің атымен шығып тұрды. Каламақысын өзіне жіберіп отырдык. Амандық болса бәрін де кейін айтып берем дейтін. Бірақ тағдыр оны бізге жазбады. Мұқаң кенестен қайтыс болып кетіп, ол сырдың шындығы ашылмай қалды, қарағым”, — деп тебірене отырып мұная еске алғаны бар еді.

Тұрағұл қазақ халқының ояну дәуіріндегі Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, С. Торайғыров сияқты кесек тұлғалармен тікелей қарым-қатынаста болып, солар бастаған азаттық ұранына атсалысқан санаулы адамдардың бірі болатынды. 1918 жылы Тұрағұл Семей қаласындағы земуправта гласный қызметін атқарады. Сөйткен Тұрағұл 1928 жылы конфіскіге ілінді. Ереже бойынша ірі қара малы 300-ден асса ғана конфіскіге ілінуі керек еді. Бірақ асыра сілтеу заманында Тұрағұл үй — ішінің малы 52 қара малға шағып көрсетілсе де, шынжыр балақ шұбар төстің тұқымы деп зорлықпен оны Сырдария округіне жер аударды. 1934 жылы Шымкент қаласында қызы Мекеннің қолында қайтыс болып, сол қалаға жерленді.

Тұрағұлдың Майса, Сақыпжамал деген әйелдері, олардан Жәбірәйіл, Зұбайыр, Мекаил деген ұлдары мен Ақыш, Мәкен атты қыздары болған. Бұлар да қуғынға ұшыраса, Мекаилы 1932 ж. Семейде атылды.

Абай қайтыс болған соң әкесі туралы алғаш рет естелік жазып қалдырған да Тұрағұл еді. Бұл естеліктің кей тұстарын М. Әуезов Абайдың 1933, 1939—1940 жылдары басылым көрген толық жинақтарында жарияланып, әрі Абайдың ғылыми өмірбаянын төрт рет қайта жаңғыртып жазу үстінде және “Абай жолы” эпопеясында да мықтап пайдаланған болатынды.

Тұрағұлдың өз әкесі жайында естелік жазуға Мұхтар Әуезовтің тікелей араласқаны, тіпті соның тегеурінді тілегімен жүзеге асқаны естеліктің сарынынан да байқалады. Өйткені 1924 жылы желтоқсан айында, Семей қаласында, Абайдың қайтыс болуына 20 жыл толуы атап өту туралы Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімі арқылы мәселе көтеріп, күн тәртібіне ендірген де Мұхтар еді. Осы әдеби кеште Мұхтар Әуезов,

Жұмат Шанин, Халел Ғаббасовтар баяндама жасаса, Көкбай өзінің Абай туралы естелігін айтады. М. Әуезов арқылы 1924 жылдың өзінде Абайдың тұңғыш толық жинағының алғашқы нобайы жасалып, баспаға да ұсынылған-ды. Осы тұста Абайдың ғылыми өмірбаянын жазуды қоса қолға алып, замандастарымен әңгімелесіп, естеліктер жазғызып, Абайдың ұмыт бола бастаған өлеңдерін Шәкерім, Көкбай, Тұрағұлдардың жатқа айтуынан қағазға түсіреді. Абай өлеңдерінің 1086 жолын үйірге қайта қосып, айта қаларлықтай зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Міне, осы тұста М. Әуезов Тұрағұлға да естелік жаздырған сияқты. “Әкем Абай туралы” деген қолжазбада: “Менің әкемнің биографиясына керекті сөздерді жинамақшы болған азаматқа менің әкемнің жалпы әдетті мінезін, салтын көрсетуге замандасының бір жолыққандағы қалпын, түрін, киген киімін, отырған тұрғанын, сөйлеген сөзін, я қуанған, я ашуланғанын жазбағы қажет екен...”

Мен бұрын мұндай сөзді жазып, я жазған адамның кітабын оқып танысқан адам емес едім. Бір күнгі, бір жердегі көргенімді есіме алып жазғанымен сұраушы азаматтың көңіліндегі арманын ақтай алғандай емеспін”, — деп жазылуымен ақ “сұраушы азаматтың” Мұхтар Әуезов екендігі жанамаалап айтылып отыр.

Мекемтес Мырзахметұлы,

А. Яссауи атындағы қазақ-түрік халықаралық Түркістан университетінің қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымының докторы.

ӘКЕМ АБАЙ ТУРАЛЫ

Менің әкемнің биографиясына керекті сөздерді жинамақшы болған азаматқа менің әкемнің жалпы әдетті мінезін, салтын көрсетуге замандасының бір жолыққандағы қалпын, түрін, киген киімін, отырған-тұрғанын, сөйлеген сөзін, я қуанған я ашуланғанын жазбағы қажет екен. Менің әкемнің замандасында қаламға үйір, көрген-білгенін қағазға түсіре білері аз болған соң, амалсыз өзім жазбақты мойныма алдым. Әйтпесе, әкесінің әдет-гүрпын баласы жазбағы, менің білуімше, солақай секілді.

Мен бұрын мұндай сөзді жазып, я жазған адамның кітабын оқып, танысқан адам емес едім. Бір күнгі, бір жердегі көргенімді есіме алып жазғаныммен сұраушы азаматтың көңліндегі арманын ақтай алғандай емеспін. Сондықтан әкемнің өзімнің білген қадерімше жалпы мінезін алыстан алып, кең толғап

жазгым келеді. Бұл сөзді керек қылған азамат, мол бұлдан керегін пішіп қорытып алар.

Мен әкемнің кіші жамағатынан туған тұңғыш баласымын. Әкем кіші жамағат алғанда, бастапқы бәйбішесі өзінен 2—3 жас үлкен еді, ұлғайған кезімде өзімді күтуге қолайсыз болады деген шығар. Екінші, жалпы қолы жеткен, әлі келген адамға екі қатын алмақ гүрып сықылдыланғандықтан да шығар.

Мен әкемнің 32 жасында, жастықтың алғашқы арыны басылып, жігіт ағасы болып қалған кезінде туғанмын. Мен әкемді танығанда, әкемнің жүзі ашық, ажары сыртында, көзі өткір, ашуы да, қуануы да жылдам, ширақ жаңды адам еді. Мәжілісі қызықты, сауықшыл, дастарханы аса мол еді. Бір іспен қызықтамай, жай, салбырап, шаруасын істеп отырмаушы еді. Маған десе малай, малшы, қызметкер қатыннан да болса, бір тәуір мінезін, қылығын тауып, жақсы көріп, ойнап-қалжындап отырар еді. Еш уақытта іші сүймеген, сенбеген адамымен мәжілісте болып, ұзақ отыра алмаушы еді. Ондай адамдармен бас қоспақ уақыт еріксіз кез келсе, ол уақытты өзіне абақтыдан кем көрмеуші еді. Сыпайылыққа салиха,

әдептіленіп аяғының басқанын аңдап, аузынан шыққан сөзін санап отыратұғын адамға да, уақытқа да риза емес еді. Жарқын жүзбен, ашық көңілмен қытықсыз келетұғын адамды ансап сағынып, ондай адамы келгенде, баласы я туған бауыры келген кісідей қуанып қалушы еді.

Менің бала кезімде, менің әкем қандайлық жылы шыраймен ойнап, қалжыңдап отырса да, көңлі қайтса, қытығына тисе ашуы да тез келгіштігінен, ауылдағылар да, бәйбішелері де айғырмен ойнаған ат сықылды, ойнаған болса да қорқыншы кеуделерінен кетпей қымсынп отырушы еді.

Ұйқысы шағын, жалпы халықтан кеш жатып, ерте тұру — жалпы әдеті. Төсегінің алдынан қалың постел төсетіп, оның үстіне көрпе салғызып, бір жағынан үлкен жастық қойғызып, көйлекшең, басқа киім кимей, жастығына шынтақтап, кейде бауырына басып отырушы еді, қағаз шайдан басқа шай ішкен емес, қантсыз шай ішкенін көргенім жоқ. Бірақ, ол қанты алдында жатады. Көп жегіш емес. Танертеңгі шайына: кейде жұмыртқа қостырып құймақ құйғызады, кейде самса пісіртеді, жеке бауырсақпен іше

коймаушы еді. Шайын стаканға күйғызып, ыстық күйінде ішпей, салқындаған кезінде жұта салушы еді.

Қазақ ойнайтын ойындар: дойбы, карта сықылды ойындардың бәріне де ілгергі қазақтың ойыншылары ретті ойнаушы еді, сөйтсе де мен білген кезде салынып, қызықтап ойнайтын ойыны тоғызкүмалақ еді. Қай-қайдағы тобықты ішіндегі ойыншы шалдар келіп, ай жатып ойнап қайтушы еді. Сондай ойыншы шалдарының дәулеті нашарлары, кейде соғымдық қой, тай, тайынша алып, я атқа мініп қайтқаны да болды. Көбінесе ол шалдардың қысты күні келіп жатқышы: Корпебай, Құттықожа, Қуаттың Қойбердісі, Мақыштың Ысмағұлы дегендер секілді.

Танертенгі шайды ішкен соң күмалақ басталып, менің әкем көйлекшең күйінде, басына тақиясы, бауырына ақ жастығын басып, күмалағын ойнап жатады. Күндіз келген ел арасының ретті адамдары да ойынға кірісіп кетеді, күмалақтан кезек тимегендер, я ойнай білмейтіні, балалар өз алдына дойбы, я картаның дүкенін ашады. Күмалақта әкемді жеңген адам көргенім жоқ.

Біздің қазақтың уақытқа байлығынан бір әдеті — бір жерге жұмыс-

пен барса, барған жұмысын барған жерден айтпай, не қонып, не түстеніп, енді аттанарында ғана айтады. Менің әкем, елдің бұл әдетіне қарсы еді. Алыс жерден келген сый адам болмаса, ел арасының адамынан келген жерден жұмысын сұрап, бітіріп, енді отыра бер деп өзі алаңсыз ойынына, я кітабына кіріп кетуші еді. Егер келген кісі, сұраған жерден жұмысын айтпай, елдің әдетіне салып тығынып қалса, оған ыза болып, енді ол айтарлық кезегім келді деп жұмысын айтпақшы болғанда, бағана сұрағанымда неге айтпадың деп ұрсып, кейде сөзін тыңдамай да қояды. Сұраған жерде жұмысын айтқан кісіге ырза болып қалады. Біздің елдің адамы бұл мінезіне үйренгендігінен неғып жүрсің деп сұраған жерден жүрген жұмысын айтатын болды.

Шаруа жағына көзінің қырын сирек салады. Күндіз-түні босатпайтын елдің жұмысынан қолы да тимейді. Шаруаның үш түрін ескеруші еді, жақсы қонысты тандап қону, жақсы малшыны іздеп тауып, ақысын қымбатсынбай алу, жылқының аса ер өтіп кеткені бар ма — соны ғана қараушы еді. Жақсы ат, уә айғыр секілді жылқысы болмаса жалпы жылқысын танымайды, қой мен

түйені де сеніп салған қойшы, түйешісінен ғана сұрайды, әйтпесе, өзі мынау менің түйем, қойым деп бірін де танымайды, сиырды жиған кісі емес, сиыр қар теппейді, жаз болса үйдің маңайын былғайды деп, ол кездегі біздің елдің байларының бәрі де жимаушы еді.

Қалаға барғанда, үйіне керек-жарағын өзі алып, апарған малын өзі саудалап сатқан емес, ондай шаруасына ие қылып қойған жолдасы алып сатады. Ақшасын қалтасына салып, не алғанын, несі қалғанын есептеп көрген емес. Ақшасы аз болса да, көп болса да атшысының қалтасында жүреді. Ақша бітті десе, қайда ұстадың деп есеп алу жоқ, қайтадан ақша тауып береді. Қалада жатқанда қасаптың етін жемей, қолынан малын сойғызып жеуші еді. Бір жолы қалада сойған жылқысының терісін сатқызса, сатып алған алып-сатар Матайбай Мәмбет баласы деген жігіт мақтанамын дей айтыпты, сіздің кешегі бір жылқыңыздың терісінен үш теңге пайда қылдым деп, сонда менің әкем айтып еді деп өзі айтып келуші еді: “Мен саудагер кісі емеспін, мені ұялмаған арсыздың бәрі жейді” деп, мен бірдеңе айтайын деп едім, Айтқазы

Жексенай баласы отыр еді, “тек” деп ымдаған соң үндемей ұялып қалдым деп.

Түн болғанда әмсе біреуге ертегі айтқызып, я өзі айтып отырғыш әдеті бар еді. Біреуге айтқызғанда, бұрын есітпеген кісіше ынтасын сала тыңдап, әбден айтып болған соң, айтушының адасқан жері болса айтып береді. Қазақ ертегісінде есітпеген, білмеген ертегісі кем шығар, қазақтың ертегісінен бұрын қай жерлерде жүргені, көршілесі, күндес елдері кім екені, қарекеті не екені, елдің арманы, білімнің қандайлық кезінде шығарғандығы көрінеді деуші еді. Жас кезінде парсы жұртының ертегілерін: Иамшіт, Қаһарман сықылды кітаптарын да көп оқыса керек. Өзім көрген “Мың бір түннің” кітабын оқып, алғаш біздің елге “Мың бір түнмен” таныстырған кісі менің әкем еді. Орыс кітабындағы Густав әмір сықылды әңгіме кітаптарды оқып елді таныстырды, біздің ел “Мың бір түннен” жалғып, орыс романдарына әуестеп кетті.

Жалпы гадетінде: ақылынан гөрі махаббатын ардақтап, ақылдың суық сынынан қашып, көңіліне билетінкіреп отырушы еді. Бірақ, құдайдың өзіне мол берген өткір сезімінің арқасында, айтпа-

сакта, не ойлап, разы яки наразы болып жүргенімізді бүлк еткізбей сезіп коюшы еді.

Менің балам Жәбреилді әкемнің өлеріндегі науқасы басталғанында, менің шешем алып барып еді, әкем шақырды, туғалы коргені сол, жас бала шақырғанда дапылдап үмтылып еді — қаны тартып, жүрегі сезіп түр деп катты рахаттанып қалды. Мен — жоқ аға, нені біліп отыр дейсіз, әншейін ақымақтығынан үмтылады ғой деп едім, “сен білмейсің” деп мені тиып тастап, аузындағы шайнаған өрігінің етін баланың аузына салды.

Менің өзімнің де бес ауыз сөзді болса да білгеніме әкемнің осындай алыстан үміт қып қуанатұғын көңілі себеп болды, әйтпесе мұнан да әрі шірік болып қалғандай едім.

1889 жылы менің 14 жасымда үлкен шешемнен туған Райхан деген апамды, найман, Серікбай баласы Құдайбергенге беріп ұзатып, үйдің ішінің бәрі жолаушы кеткенде — әкеммен екеуміз ғана үйде қалдық. Бұл жылы әкемнің белсеніп ғылым жолына кіріскен жылы екен. Артынан абайлап қарасам әкемнің әмсе үйде отырғандағы киіп отыратұғын, баяғы көйлек, басында тақиясы, оның

сыртынан тысқа шыққанда кие салатын жап етер ақ елтіріден істелген көк сатиннен тысталған көк бөркі. Анда-санда еті салқындаса жамылатұғын сары тоны бар. Таңертеннен кешке шейін, көбінесе кітабын оқиды да ара-тұра жастықты бауырына басып, алдында ақ қағазы, қолында қарандашы, күніреніп отырып өлең жазып тастайды, сол өлең жазардағы түрі: Бір құсаға мінген кісідей өңі қашыңқырап, азырақ еңтіккен кісідей танауы кебіңкіреп, көзі жасаураңқырайды, естір-естілместей қып күңіренгеннің ішінде күбірлеңкіреп кеп жазып кеп кеткенде көп тоқталып ойлана бермейді де, қайта сызып түзетпейді де, өлеңнің тығыны суырылып кеткенге үқсайды.

Бір Алданғор деген ұрыны, ұрлығынды қой деп қасына көшіртіп алып, теңіне қосамын деп, әлгінің бір Мөңке деген әйел баласын асырап алған. Сол бала шайын құйып береді. Әлгі әйел балаға оңашада үйретіп қояды: “Мен қонақтарға сөйлеп-сөйлеп келіп, солай ма, Мөңке дермін, сонда сен “солай де”,— деп.

Кешке сөз ұғар ма дегендей адамдар келіп қонақ болғанда қазақтың ойында жоқ, ғылымның үлгілі сөздерін сөйлеп-

сөйлеп келіп: “Солай ма, Мөңке” десе, Мөңке “солай” дейді, сонда әлгі қонақтар: “Япырай, мына баланың ұғып отырғанын карашы”,— деп таңырқап қалысады, кейде сөйлеп болған соң осы сөзімнің жалғанын тапсаңыздар, көк бөркімді берейін дейді, қонақтың қытығын таркататұғын ойыны.

Мен сол жарты айдың шамасындай уақытта, жазған өлеңдерін жаттап, айтқан сөзін жалықпай тыңдап отырсам керек, менің соныма-ақ қатты қуанып, ырза болып, жолаушылар келгенде соларға мені: “Мынау адам болады екен, менің сөзімді ұғып жалықпай тыңдады”,— деп мактады.

Мен әкемнің аузынан шыққан сөзді пайғамбардың аузынан естігендей сеніп, адам болады екенмін деп, сол жылғы бастығымыз Шаһкерім қажы болып хақиқаты олай емес, былай деп таласып жататын санды шәкірттің қатарында болдым.

Жасында ашу мен махаббатты қатар қолданғандығынан, қатын-балалары да, ауыл-ауданы да, елдің адамдары да бір жағынан жылы махаббатты жомарт мінезін сүйіп, бір жағынан жазатайым болса ашуланып кететұғын мінезінен қорқып жүретұғын еді. Қай адам екі

катыным күндестесіп қалсын дейді, бәрі де күндестігін жоғалтқысы келетұғын шығар, бірақ жалпы адамның бұл тілегі қабыл бола бермейді ғой, менің әкемнің жоғарыдағы айтқан екі түрлі мінезінің күштілігінен шығар, менің шешем де күндестігін көрсете алған жоқ. Балаларының ойына күндестің баласымыз деген жаман ой кірген емес деп айта аламын.

Ұлғайған сайын әкемнің ашуы азайып жұмсақ тарта берді, бұл жұмсақтуды өзі еңбек қылып тапты. Әкесі қажының қайтпайтын қатты-суық мінезін соғіп отырушы еді. Қорықпақ пен сүймек, от пен су секілді бір жерде жиылмайды, адам сүйген адамның ақылын ұғып, сонан баһыра алады, қорқытып, ұрсып айтқан ақыл дарымайды деп.

Көз алдында қандай ойын ойнап, күліп отырсақ, тиіп-қақпай еркін ерке-летіп отырады да, алдынан қашып, жасырынып, жаман жәутіктермен ойнағымыз келгенін көрсе, қатты ренжіп ұрсып, былайша айтып сөгуші еді. “Адамға көбінесе үш алуан адамнан мінез жүғады, ата, ана, ұстаз, құрбысынан, солардың ішінде қайсысын сүйсе, содан мол алады. Сендердің менен жақсы көріп барғыларың келіп отырған жақсы құрбыларың қайсы?”— деп, он-

дай орыннан әйел бала есебінде тыю салып, қорғаштап өсіргісі келеді.

Көз алдында істеген іске кеңдігінің белгісі: бір жылы Семейде жатқанымызда Кәкітай деген немере ағамыз азырақ сауда кылушы еді. Государственный банкіден кредит ашып, бізді гостиницаға шақырып, той сымал істеді. Гостиницаға барған соң әрине ғибадатқа бола бармаймыз, ішуге бола баратынымыз белгілі, әкеме айттым барайын ба деп, бар деп рұхсат берді, бұрын арақ, сыра ішетінімізді жасырып жүретінбіз. Әкеден рұхсат алып барған соң, жас адам, көп дудың ішінде артығырақ ішіп алыппын, түнде пәтерге келсек, әкем төсекке жатқан жоқ екен, тосекті салғызып, тысқа шыққанда, әлі де болса ішкенімді әкемнен жасырмақшымын. Жүрегімді сыра көтеріп бара жатқан соң, оңаша жерге келіп, құсып жібергенімде, алдыңғы жағындағы бұрышта әкем түзге отырып, мен алакөлеңкеде абайламаппын, сонда әкем тұра келіп: “Сыра антүрған жүректі көтергіш келеді, әбден құсып таста”, — деді.

Сонан соң өзімен бірге Бекбай Байыс баласы деген қалаға сауда қылатұғын өзіміздің бір дос адамымыз қонаққа шақырып, жақсы арақтар әкеліп қойған

соң, мен ішпейтұғын едім деп қашқансып едім, әкем, жоқ, іш, бірақ ақылыңнан адасып қалмасаң болады деп өзі де ішті, маған да ішкізді. Анияр Молдабай баласы деген госу­дар банкісінің переводчигі, Омарбек Оспан баласы деген уездің переводчигі, мен үшеуіміз екі бөтелке ішкенде Анияр жығылып қалды, әкем жеке өзі бір бөтелкені алып ішті де қаперіне еш нәрсе алмастан жай отырды.

Бір ғадаты жақсы атқа, қыран құсқа құмар еді, өзі 2—3 жыл салтанатын келістіріп құсбегілерін, мергендерін сай­лап құс салыпты. Балаларының әр қайсысына құс салғызды, бірақ ұзақ уақыт құсшы болғанмыз жоқ. Біреудікін алып, біреуге сапырып оты­рады. 250 шамалы құс қолыма келіп кеткен шығар. “Тулақтың шолағындай” құс көргенім жоқ деп айтып отырушы еді. Сол кісінің осындай сапырғыш мінезі біздің елге жұғып, біздің ел бірінікін бірі алып сапырылып жатқыш. Өз атымды өзім мінемін, өз құсымды өзім саламын деп, ат пенен құс секілді асылы бар кісі қаптал сеніп отыра ал­маушы еді. Ендігі тарылып бара жатқан заманның қалай ауысарын кім біледі. Біздің шынғыстан басқа тобықты

пынғыстай емес, әйтсе де, басқа елден гөрі олар да бере алмай қалғанды ұятсынады. Бір жылы жайлауда біреудің бір қоңыр қасқа атын бес құлынды биесін беріп алды да, оған көңілі толмай, бауырга түскенде бес түйесін беріп Қукұла деген Қаракесекте атағы шыққан атты алды. Сол секілді біреудің атына көңілі түсіп бұлдап алады да, тез жеріп бір болымсыз адамға бере салғыш еді.

Жасында атқа болдырмайтын жүргіш болыпты, мен есімді білген кезде алысырақ жерге арба жегіп, 30—40 шақырымдық жерге салт атпен жүруші еді. Жасында жылқы бағып отарға шығыпты, мен білгенде жалпы қазақтың байларынша ертелі-кешті малын аралап, жерін шалып, мал үшін атқа мінбеуші еді. Көбінесе үйде отырғандықтан ба, я жанын күтемін дегендіктен бе, ертерек еріншектік, кәрілік иектеді ме, әйтеуір жалпы халықтан көп ерте аттан түсіп шау тартыпты.

Үлкен үйдегі келінін алып, үлкен үйге кірген соң өзге үйіне оқта-текте келетін болып, дәулеті мол жерде, ел ортасында үлкен үйде отыратын болды. Қысты күні бұрынғы бай-бәйбішесінің ауылымен екі арасы 45 шақырым, біздің ауылымызға 70 шақырым болды. Бұл

екі ауылдағы бала-шағасын сағынып жазғы жайлауға бәрін бірге жайлатып алып жүргісі келеді.

Менің жоғарыдағы ашуын өзі еңбек қылып азайтты деп ойлаған себептерімнің бірі 97 жылы мамыр айының басында үлкен ауылға келсем әкем ұранқай үйінде екен. Әмсе жазғытұрым ыстық басталғанша, күзгі салқын бастала бергенде үлкен ақ үйін қонаққа, басқа ас-суға босатып, өзі ұранқай дейтұғын төрт қанат кішірек үйге кіріп ақ жапаны жиғызып алып, көп үзбей от жаққызып, жер төсегінің алдынан қалың постел төсетіп, оның үстіне көрпе салғызып, көйлегінің сыртынан айналасына қара құлдың жарғасын ұстатқан сары тонын жамылып отыр екен, алдында қазан асып, астына жапа қалап от жағып қойыпты. Үйдің сол жағында кішірек қара саба емізіктеп тұр, қазанның есік жағында самауыры қайнап, жапаның шоғында бырк-бырк қайнап шәйнек тұр.

Мен сәлем беріп кіріп келгенде, сәлемімді алар-алмастан: “Сыртқа шығасындар ма”,— деді. Мен: “Аға-ау, біздің түйеміз сыймайды ғой”,— дедім. Мен түйе жинап берейін, сыртқа шығындар”,— деді. Сол үйде отырған Оразалы деген балалау жігітті Есіркеп

деген сыбайласы ауылға жіберді, үш түйесін берсін, біздің кіші ауыл артып жайлауға шығады, түйесін ақсатпай, жауратпай бергіземін деді. Ол Есіркеп біздің Ырғызбайдың төрт баласының ішіндегі ең азы, нашары Жортар деген кенжесі болады. Есіркеп сол Жортардың Аркат деген құлының баласы, Есіркепке орташа мал біткен адам, Жортардың балаларының ішіп-жегенінен қашып 2—3 жылдан бері әкемді паналап отырушы еді. Оразалыға түйем жоқ деп, түйе бермей жіберіпті. Сонда менің әкем, азырақ үндемей отырыңқырап, аздан соң басын көтеріп күлімсіреген шыраймен айтыпты: құдая, бергеніңе тәуба, мен мұсылман екенмін. Егер осы Есіркеп Тәкежанның қасында отырып, Тәкежан осы менше түйе сұратып жіберсе, түйем жоқ деп түйесін бермей жібере алмас еді. Бұл түйе бермегеніме Абай ашуланып ештеңе етпейді деп менің жұмсақ мінезіме сеніп бермей отыр деп қуанып қалды.

Ұры сүйегіш адамға ризалығы жоқ еді. Бір күні үйде отырғанда найман Кәріпжан қажы келіп түр деп тыстан біреу келген соң әкем мәсісін, шалбар, бешпетін киіп, көрпе салғызып, үйге кіргіздірді.

“Е! Қажы, негып жүрсіз?”— деп сұрағанда, “7—8 жылқы алғызып, соны қуып келіп қалып едім”— деді. Менің әкем: “Ай, қажы-ай, 7—8 жылқыны өзің қуып келгенің не қылғаның, бір бала — шағаны жіберсеңіз де тобықтының ұрысы әкелген болса, алып бермеуші ме едім”,— деп ренжігенде, Кәріпжан қажы: “Бір ашумен шығып кетіп едім”,— деп ұялып қалды.

Қасында 5—6 кісімен Кәріпжан қажы түстеніп отырғанда, қасына Смағұл Шодыр баласы деген ұрыны ертіп Тәңірберді дейтұғын ағасы келді. Менің әкем: “Сіз негып жүрсіз?”,— деп Тәңірбердіден сұрағанда, Тәңірберді: “Мына Смағұлды пәленшемен даулы жұмысы туралы Оспан саған билікке жіберіп еді, мынаны ертіп келдім”,— деп еді, менің әкем: “Сіз атшабар болып па едіңіз?”,— деді. Менің әкем ағасының ұрыны сүйеп ертіп келгеніне қатты ренжіп айтты. Әкемнің бұл сөзіне ағасы өкпелеп қалып, артынан Оспанның аулына бастарын костырып татуластырмақшы болған жиылысына мен де еріп бардым.

Менің әкемнің топта билікке тартысып, яқнә айтысып, сөзін сарка сөйлеп суырылып отырғанын көргемін жоқ.

Байлаулы жерінен қысқаша түйрем сөзді акырын айтса — тоқтаса қалушы еді.

Менің әкемнен басқа разы іздеп жүгінетұғын адамды көргенім жоқ. Жалпы өзіміздің елдің жақсысын абайласам, алдына келген даудан мүмкін қадарлы өзінің досына пайдалы жағынан қапы қалдырмай билік айтады. Менің әкеме жауының іздеп жүгінгіші аз да болса салмағын досына сала айтатұғын секілді еді.

Жалпы ұрылар айтады: “Абайдың алдына өтірікпен бара алмаймыз, жанымыз қалса, шын сөзіміздің арқасында қалады” деп.

Менің әкемнің ұрыдан алатұғын парасы — шын сөзі еді. Мыңжасар Қобылан баласы деген атасынан бері қарай неше шабылып, айдалса да ұрлығын тастамаған бір кәрі ұры айтады: “Жас кезімде Абайдың сұраған малының шынын айтып шыншыл атанып, абұйырлы ұры болып жүргенімде құдай атып бір өтірік айтқаным. Қаракесек жағынан бір топ жылқы алдық та, осы малды кімге болса да айтпалық десіп, жолдастарымыздың бәрі түгел төбеге тас қойып анттасқанбыз. Жокшы келген соң, Абай мені шақыртып алып сұрады,

айтпай танғаным. Қыстың суық күнінде суық су құйып кинаса да айтпай тістеніп отырғанымда, өй, әкеңнің аузын... не оттап отырсың, пәленше жолдасың әлдеқашан айтқан, пәленің пәленге, түгленің түгленге тартып-сыңдар деп қоя бергені. Сөйтсем, ана иттер айтып қойған екен. Менің ит болып, қайтып айтқаным сенбейтін қып алғаным”, — деп.

Қалаға барғанда, мен білгенде, үш адамның үйінде жатты. Қабыл деген шала қазақ. Сүлеймен деген ноғай. Мәуті деген қазақтың үйінде, бұл үшеуінің де қатындары пысық, асты тәтті қып пісіре білетұғын ауқаты нашар адамдар еді.

Байдың үйіне ақы берсе жатпайды. “Ой, тәңірі-ай, расхотымды көтереді екен деп байдың қабағын тұрып, аңдап басып, абайлап сөйлеп, күшік күйеу сықылданып жатармын ба”, — деуші еді.

Мағаш деген жақсы көретұғын баласы қыстай ауру, қыс жұт, қардың кеткеніне қарамай, Еркежанды ертіп Ұраңқайы мен Мағаштың аулына келіп отырды.

Өскенбай бидің Таңшолпан деген келін алған қатынынан шын аты Тілеуберді, жалған аты Шыбар деген

баласы болған. Шыбар менің әкемнің асықты бірге ойнап өскен тату туысқаны еді. Шыбардың дәулеті нашар болды да, өзі өліп, артында үш баласы қалды, соның ортаншы баласы Қанағат деген менімен күрбы баласы, қолынан келсе үрлық қылғандай, ағайынға қадірі жоқ, жас жігіт еді. Сол Қанағат, сол жылы бұрынғы әкесі алып берген қатынын кемсініп, біреудің қызын алып қашқан соң ағасы жазғырып, қолындағы барлық малын қыздың әкесіне сыпырып алып берген. Ағайынына тентек болып, малдан айырылып қалған Қанағат сорлыға жоқшылық күнін көріп шықпақ та қиын болып, біреудің арық атын сұрап мініп қалаға барып, азырақ астық алып, иттеніп, біздің төменгі ауылға жеткізіп, сабыр да жүре алмай, Мағаштың көңілін сұрамақшы болып, біздің ауылға келді. Өзі жалпы туысқанынан сөгіс естіп жасып қалған сорлы, Мағашқа да қорғалап әрең сәлем беріп жүрген, сұрағанымызда әрең айтты.

Қораның сыртында киіз үймен отырған менің әкеме де сәлем бере кетпекші болып барса, сен қайдан жүрсің десе, Қанағат жүрген жайын, аты болдырғанын, әншейін жай-күйдің ретінде айтса, менің әкем — ой, байғұс-ай!

Атың болдырып келе ме? Олай болса менің қара атымды жегіп, астығынды жеткізіп ала қой деп қыстай сұлылап отырған атын Қанағатқа жібергенін естіп Мағаш: “Ой, сенің әкеңе қайткен адам ұқсай алады?! Қанағат деген кім? Құрбысы, сыйласы емес. Оған болыспак, мархамат қылмақ, сен, мен, Кәкітай сықылдылардікі емес пе? Қанағатқа астындағы атын қосып беріп отырған әкеге мен ұқсай алмаймын”, — деді, әкесінің жомарттығына сүйсініп. Осы сықылды мінезі толып жатыр.

Менің жас күнімде, Кавказдағы атақты батыр Таштемірдің баласы, қасында екі жолдасы бар, қыстап жатып жаз шыққан соң үшеуі үш ат мініп кетті. Ол Таштемірдің баласы екенін жасырып жүреді екен. Бір күні бір сөзден біздің ауылдың бір жігітіне ашуланып, әлгі жігітті өлтіремін деп қуғанда; “Сені өлтірмесем Таштемірден тумайын”, — деп аузынан шығып кетіпті, сонан кейін Таштемірдің баласы екенін білген.

Жыл сайын бірден, екіден Үркіттен қашқан Кавказдың адамдары келіп, кейде қыстап, кейде бір-екі ай жатып, кісі басы ат мініп кетеді, көбінесе оларды менің әкем Қояндыға барушыларға қосып береді.

Олар арғы Көкшетау жақтан келген саудагерлерге қосып береді. Осы секілді тасыманмен кетуші еді. Осындай ат мініп кеткен адамдар 15 шамалы бар шығар. Осылар секілді қашып келе жатқан мүсылманға ат беріп жіберетұғын әдет үлкен қажыда да көп болса керек.

Мен жоғарыда жазғанымда айтқамын: әкесінің мінезін баласы жазбақ қолайсыз деп, сондағы менің ойыма келгені баласының көңліне әкесінің жақсы қылықтары ғана түсіп, жаман мінезі түспейтін сықылды.

Мен қандайлық әділ көзбен қарап жазайын десем де: жасында кәрлі еді, жанын күткіш, ертерек шау тартып еріншегірек тартты десем, басқа мін таба алмадым; мұным әкемді мақтаймын дегенім емес, бар білгенім — сезгенім осы-ақ.

Енді Долгополовтың менің әкеме айтқан сынын жазайын. Бұл Долгополов бірінші ме, я екінші ме, государствен-ный думаға Одесса қаласынан депутат болып сайланған адам. Докторлыққа экзамен беріп жатқан жерінде саяси айыбы болып айдалып, Семейге айдалып келген жерінде, менің әкеммен таныс болып, бір жаз — 85 жылы жаздай

біздің ауылда болған. Бір күні менің әкем сөйлесіп отырып, менің балаларымды сынашы депті. Сонда Долгополовтың айтқаны: “Сенің балаларыңның адамға қарасы түзу, зерек, жақсы балалар. Бірақ сенің мына сән-салтанатыңды, дәулет-дәуренінді көріп отырып жақсы бала бола алмайды (Әкемнің жазды өлең қылғандағы ауылы осы Долгополовтың біздің ауылды жайлағандағы өзінің ауылы еді). Ғылымға ет ауыртып еңбек қылмаса қолға түспейді. Сенің балаларың оншалық етін ауыртып, еңбек қып не қылсын. Еңбексіз-ақ өзі хан, өзі би. Сенің ауылыңның төбесі көрінбестей алысқа кетсе, сонда адам болады”, — депті.

Содан соң: “Өзімді сынашы”, — депті менің әкем. Сондағы Долгополовтың айтқан сыны: “Сенің басың алтын адамсың, бірақ үйренген әдет-салтын жаман. Танертең төсектен тұрасың, біреу әкеліп киімдерінді киіндіреді, аркана шапаныңды жабады, есікті ашып тысқа шығарады, қайтып келген сон тағы да есікті ашып үйге енгізіп, алдыңа шылапшынды әкеліп, құманмен суды қолыңа құяды. Ас келсе шайыңды қойып береді, етінді жапырақтап береді. Ұйықтамақ болсаң, төсегінді салып,

өзінді біреу шешіндіріп жатқызып, шақшанды бір жағына, мұрын орамалынды бір жағына тығып, үстіңе көрпенді жауып салады. Өзің-өзің үшін не қыласың? Әрнешік ұйықтап көресің”, — депті. Осы Долгополовтың аз ғана сөзі менің әкемнің бір қатар әдетін, салтын көрсетер деп жаздым.

13 жасынан жұмысқа жүргізіпті. Қажының өзінің қыздай алған бәйбішесі Күңке шешеміз Қажыдан бірнеше жас үлкен екен. Қажыны күтуге қолайсыз, жасы жетіп қалған адам болғандығынан келін алған қатыны біздің шешеміз Ұлжанның қолына шығыпты. Ұлжаннан басқа Айғыз деген Халиолла мен Смағұлдың шешесі бар. Бұл екі бәйбішесі бір болыпты. Күңкеден туған жалғыз баласы Күдайберді деген ағамыз: шешемді тастап кетті деп, қажыға кектеніп, айтқашына көнбей шалыс болған екен. Әкеммен бірге туған ағасы Тәңірберді Өскенбай бидің кейін алған қатынының қолында өсіпті. Қолындағы баласы да менің әкем, қолайлысы да сол болған шығар. Сол он үш жасынан былай қарай қажының жауын жаулап, бірде жеңіліп, бірде жеңіп, ағайындарымен бірде қосылып, бірде ашылып келіп жиырма жеті жа-

сында біздің елдің бұғылы жақ шетіндегі Оразбай Аққұлы баласының ауылындағы сайлауда қасында туған-туысқанынан адам жоқ, жалғыз барып елді жеңіп алып, інісі Ысқақты болыстыққа сайлап қайтыпты. Оразбай Аққұлы баласы сықылды бір сыпыра шын сенген жолдастары болған. Бұларды қажы: “Адал дос болмайды, алдамшы” деп жек көреді екен. Оған менің әкем көнбей, өзі заманында тапқан достарына алаңсыз сеніп жүре беріпті. Қажының қатты айтып ұрысқан жерлері де болса керек. Осы ретімен жік салмай, Ысқақты үш рет болыстыққа сайлатыпты. Ысқақты соңғы болыстыққа сайлаулардың алдында бір күні Ысқақтың ауылына елдің бір жиылысы тобына менің әкем келсе Ысқақ төсектен тұрған жоқ, түске шейін отырған елдің ақсақалдары жалығып тарқап баратыр екен. Сонда менің әкем Ысқақты шақырып алып айтыпты: “Сонау Оразбайдың не ойлап бара жатқанын білдің бе?”— деп. Ысқақ айтыпты: “Жоқ”,— деп. “Ендеше, сені келесі сайлауда боғымды болыс сайлаймын деп барды”,— депті. Біздің қажы баласының елді билегені-ай дейтуғын дәурені осы Ысқақтың болыс болып өткерген тоғыз

жылы. Қажы баласы атанған жандар елді билеу үшін елге жағынып, елдің ықыласын алу керек дегенді ұмытып, тек Абайға жақсақ болады дегенді көздеген көрінеді. Ысқақтың да, Ысқақтың бәйбішесінің де елді ел, жұртты жұрт демей елдің малын өз малындай қолы билеп, қостан шыққан жылқыдан қолымен ұстатып алып, бәйбішесінің де сойған соғымын, байы сьезге шыққанда бәйбішесі ере шығып, үй тіккізіп, салтанат құрып шығарған дүкертін, Ысқақтың ашуы келсе, үлкенкіші, жақсы-жаман демей бас салып ұрысып айтқанда, ертегі секілді, дәл бақтың өзі қонған байдың ауылы, қатыны, баласы таңырқаушы еді.

Кенже інісі — Оспан, сырты аусар, аңғал, көңілі сүйген кісіге көл болып төге салатын, көңілі сүймеген адамды үйінен сүйреп тастайтұғын адам болса керек. Бірақ анығында: Абайдың соңғы ақылдасы, сырты аусар болып отырып, іші есепдал, күлдікте бір келешек пайдасын көздеп, я болмаса жұртты дәмелендірейін деп істейтін болса керек. Ақыл тоқтатып анық жобалы жолына түспей келе жатқан жаста, әр адам әртүрлі жорып адасса керек.

Жоғарыдағы айтып кеткен Құдайберді ағамызбен, әкеме көнбедің,

күндестік ойладың деп жасыңда менің әкем де араз болып келіп, өлерінің алдында екі — үш жыл бұрын татуласқан екен. Осы екі — үш жылда бұрынғы араздық жоғалып, қатты, қызықты туысқан болыпты.

Әкем айтып отырушы еді: “Қайғы жас жүрекке қатты батады екен, Бәкемнің өліміндей қатты батқан өлім көрмедім”, — деп (Күдайбердіні Бәкем деуші еді). Мағауияның өлгендегісін өлшеп айтқан жоқ, бұрынғы Оспан мен Ғабдлрахимның өлімін өлшеп айтып еді. Ысқақтың үш сайлауынан кейін, Бәкемнің орнына беремін деп, жиырмадан жана асқан Шаһкерім қажыны болыстыққа сайлатыпты. Шаһкерім қажы болыс болған соң, астыртын ел құрап, әркімнен анттасыпты. Келесі сайлауда Оспанды сайламақ болған екен, оған ел де, Шаһкерім қажы да қарсы болып, барлық адал деп, әкесі үлкен қажының айтқанына бұрылмай, сеніп жүрген достары, күдасы бұзылып, Күнту дегенді болыс сайлаған жерде бір-ақ біліпті. Ел бұзылып, сені алдап жүр, — деп Ыскак келіп айтса, Ербол деген бір досын шақырып сұрапты. Ол: “Жоқ, Абай, Ыскак бекер айтады”, — десе, сеніп отыра беріпті, өзі азырақ сырқат екен.

Осы сайлау 1884 жылы болғанда, содан кейін достан, елден түңіліп, соққы жегендіктен, осы өлеңдерді айтқан секілді:

“Қартайдык, қайгы ойладык, үйкы сергек”,

“Қартайдык, қайгы ойладың, ұлғайды арман”.

“Қыран бүркіт не алмайды салса баптап”,

“Қалын елім-казағым, қайран жұртым”,

“Байлар жүр жиган малын корғалатып”.

“Көңлім қайтты достан да, дүшпаннан да”.

“Адасқанның алды жөн, арты соқпақ”.

“Сабырсыз, арсыз, еріншекті”,—

жазып болып оқығанда, қасында атын ерттеп жүретін жолдасы Қарасақау деген, шын аты Құсайын Қиқымбай баласы деген көкше, табы Балтай, сол айтыпты: “Көжекбай қалды ғой”,— деп.

Бұл Көжекбай — мамай ішінде еламан табынан. Көжекбайдың әкесі Жамантай үлкен қажыға өкіл ата болып,

біздің Ұлжан шешемізді өкіл қыз еткен екен.

Жамантайды жерге таласып, туыскандары өлтіргенде, қажы құнын келістіріп алып беріп, әкеден жас қалған Көжекбай, Тезекбай, Мақыш деген үш баласын өз балаларындай көріп еркелетіп, қанаттыға қақтырмай өсірген екен. Ұлжанның төрт баласының біріндей болып өсіп, алмағаны да, бермегені де болмаған жандар. Сол біздің ел бұзылғанда, жеңген жақты жақтайтын мінезбен қажы балаларының жау жағына шығып, болыс болған Күнтумен құда болған.

Біздің жау ағайынымыз жігіттік табындағы Базаралы деген кісі бізден кетіп өздеріне еріп жүргенде, былайша айтып Көжекбайды боқтапты. “Кімнің жүгі биік болса, соған қарғып шыққан мысық секілді ененді ұрайын”,— деп.

Бір топта өзіне соқтыға бергенде, Байкөкше ақын айтыпты:

— Көккөжектің осы сөз расы ма,
Көк тымақ әжесінің мұрасы ма.

(ескі тозған көк тымағы бар білем
Көжекбайдың)

Айнадағы бөпедей елеңдейді,
Сайтанның анасы ма, баласы ма,—

деп. Тегі кұбылма адам екені рас-ау деймін.

“Бөтен елде бар болса, ежеттесін, сыйласың, басыңа жұмыс түскен күн, жақсылықты бұрынғы не қылып ол ойласың” — деген өлеңді сол Көжекке арнақырап бастап, артын жас, жалпы елдің мінезіне аударып кетіпті.

Менің әкемнің көбінесе ағайын — туысқандарын жамандап сөгіп айта беретұғыны өзінің Ырғызбай деген табының елден ерекше нашарлығынан болған секілді.

Ырғызбай би болмаса да, Кеңгірбай биге қадірлі, ажары болды, сөзі сыйлы адам болыпты. Кеңгірбайдың тілін білетұғын інісі болған соң, елге де қадірлі болыпты. Бір байын кісі өлтірген қатын байына жөнді күн ала алмай қалғанда мынадай деп дауыс айтыпты:

— Мойны-басы былқылдап,
Ырғызбай жүрді араға,
Кеңгірбай толды параға,
Параға алған сары атан,
Тігілгей еді қараңа,—

деп, Ырғызбай Кеңгірбаймен сырласып, татулығынан Кеңгірбайға келген жақсы ат, жаман атқа ортақ болған секілді.

Кеңгірбайдың Өскенбайға батасын бермегіне Ырғызбаймен татулығы себеп

болған шығар. Кеңгірбай, Ырғызбай өлгенде бейітінен шықпай: “Сен ақ көңіл, алланың арыстаны едің ғой, алла тілегінді берер, мені енді мына едің ішінде алжытпай қасыңа алладан тілеп ал”;— депті деседі. Сонан кейін кешікпей Кеңгірбай би де өліпті. Сол Ырғызбайдан бастап, Өскенбай, Құнанбай, менің әкем төртеуі де елден ерекше бақытты, қадірлі адамдар болғандығынан ұрпақтарының бәрі дүниенің талқысын көрмей келеңкеде өскен көк шыбық болып; біреу білер жер келсе жөндеп сөзін айтары кем, жоғарыдағылардың бағына мас болып, сөздері, істері сорақы келеді.

Бір Бақаш деген Ырғызбайдың ауқатты адамы сөйлеп отырғанда, тіпті түске жуық келерлік болмай, сөзі сорақы болып шыққан соң, тыңдаушылар: “Бақаш-ай, мына сөзің қисынбай кетті ғой”,— десе: “Менің Ырғызбайлығым шығар,”— депті. Бақашқа, Ырғызбайға келеңсіздің келеңсізі үлгі болмаса керек.

“Ырғызбайдың жақсысы ерекше жақсы болады да, жаманы баксы болып екіаралық алым — берімі болмайды” деп ел күлкі қылады екен.

“Болыс болдым мінекей” деген өлеңді Мұқыр деген елге өзінің құрдасы, нашар атаның ұлы Күлембай деген кісі

дәулетінің аркасында болыс болып 1888 жылғы Баканас деген өзендегі чрезвычайный съездегі түрін көріп айтқаны:

— Уағалейкум сәлем, болыс, мал-жаныңыз
аман ба,
Мынадайға кез болың аума-төкпе заманда.
Болыс болып қалдың-ау кешегі бір алаңда,—

деген өлеңді де соған арнап айтқан.

“Патша құдай сыйындым” деген өлең мен “Жасымда ғылым бар деп ескермедім” деген өлеңдерді Ғабдылрахим деген баласын Түмендегі реальный училищеге, Мағауияны бір Күлбадан деген әйел баласымен Семейдегі городскойге оқытып жүргенде айтқан.

“Интернатта оқып жүр талай қазақ баласы” деген өлеңді сол кезде айтса керек.

“Сәулең болса кеуденде” деген өлеңді де 84-жылы менен 87-ші жылдың арасындағы жылдарда айтылған өлең.

“Жаздың күні шілде болғанда” деген өлеңді 86 жылы Баканас деген өзеннің төменгі жағындағы керей жері Көкбейіт деген қонысқа өзінің ауылы қонып жатқандағысын көріп айтқан екен.

“Қараша, желді тоқсан, сол бір екі ай” деген өлеңді өзінің Тәңірберді деген ағасының ауылында, ағасы мен жеңгесінің Дінісләм деген немересін та-

мағынды үйде отырып іш деп аңдып отырғанын, оның құрбыларымен бірігіп ішкісі келіп отырғанын көріп айтқан.

“Ақ киімді, денелі, ақ сақалды” деп қысты өлең қылғаны сол 84-жылы қыс қатты болып, ел жұтаған. Қар сәуірдің бесінде кеткен, сонда айтыпты.

“Масқұт” деген өлеңді 1887 жылы шығарып еді. 1881—82 жылдарда күс салған екен, сол жылдарда қансонарды айтыпты.

1. “Мәз болады болысын”.
2. “Біреуден біреу артылса”.
3. “Білімдіден шыққан сөз”.
4. “Бай сейілді”.
5. “Ем таба алмай”.
6. “Замана ақыр жастары”.
7. “Қайғы шығар ілімнен”.
8. “Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей”.
9. “Үяламын дегені көңіл үшін”.
10. “Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол”.
11. “Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін”.
12. “Келдік талай жерге енді”.
13. “Өзгеге көңілім тоярсың”.
14. “Әуелде бір суық мұз ақыл зерек”.
15. “Қор болды жаным”.

16. “Сен мені не етесің”.
17. “Айттым сәлем, қалам қас”.
18. “Қиыстырып мақтайсыз”.
19. “Көзімнің қарасы”.
20. “Жастықтың оты жалындап”.
21. “Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап”.
22. “Көзінен басқа ойы жоқ”.
23. “Менсінбеуші едім наданды”.
24. “Алыстан сермеп”.
25. “Қақтаған ақ күмістей кең мандайлы”.
26. “Жазғытұрым қалмайды қыстың сызы”.
27. “Сүр бұлт түсі суық қаптайды аспан”.
28. “Шоқпардай кекілі бар қамыс күлак”.
29. “Жасынан түсін билеп, сын бермеген”.
30. “Кейде есер көңіл құрғырың”.

Барша Онегин мен Татьянаға тиісті өлеңдерді 89— жыл менен 92 — жылдың ішінде жазған.

86 — жылы Күнту Шоңқа баласы болыстығынан түсіп, орнына назначенимен Шаһкерім болыс болған. Күнту соңынан ерген шеткі Олжайды ертіп Мұқырға шығып, Оразбай соңына ерген Күшікті ертіп Бұғылыға шыққан.

87 — жылы қалған Шыңғысқа Оспан деген інісі болыс болған. 89 — жылы, өкпелесіп екі жақтағы екі болысқа шығып кеткен елдер татуласып, қайтадан Шыңғысқа шыққан. Ол жылы тағы да Оспан болыстыққа сайланды. Араз елімен табысып, елді Оспанға тапсырып, енді бір беткей ғылым жолына шықтым деген жылдары еді. Әмсе мәжілісінде ғылым сөзінен басқа сөз жоқ, бастығымыз Шаһкерім қажы болып, шәкірт есебінде сөзін тындап, мұсылманның медресесіндегі шәкірттерше, хақиқат олай емес, былай деп дауласып жатушы едік.

Сол үш жылдың ішінде осы айтылған өлендерді де, бірсыпыра өлендерге әндерін де шығарып еді.

Әсіресе, 89 — жылдың 90-ға қарайғы қысы мен, тоқсаныншы жылдың тоқсан бірінші жылға қарайғы қысында шығарды. 91 жылы Оспан мен Оразбай жамандасып араз бола бастап, тағы да отырғызбай кетті. Басында екеуін ұғыстырмақшы болып, арасына жүріп, ақыры болмай жауласқан соң, інісі Оспанның сөзін қуаттап, Оспан жаққа шығып алысып кетті.

Сол бізге ұстаздық қылып отырғанда біздің жүрегімізге: мал кұмар, мансап кұмар адам емес деп егеді. Бұл сөздер

дәл өлеңінен де көрінер. Мысалы: “Мәз болады болысың” дегенде, “Малға достың досы жоқ малдан басқа” деген сықылды әр өлеңінен абайлап қарасаңыз көрінеді. “Қайтсе жеңіл болады жүрт билемек” деген өлеңді айтқанда, ел билеген адамды мақтап отыр ма?— Боқтап отыр — солары секілділері көп.

Мен сөзімнің басында айттым ғой: жасында әлбетті жас болып, ел билемекке еңсесін сала шапса да, ой кірген соң тоқталып қайтқан, өзінің “Өлсем, орным кара жер” деген өлеңіндегісі, дәл сол 89 жылда, мен 14 жаста едім.

Сонан былайғы әкемнің сөйлеген сөзіне, істеген ісіне қарағанымда елмен алыскандағысы өзін жаудан қорғау ретінде.

Күнту болыс болып кеткен жерде: сайлауға келген Тихонов деген уезнойдың қатыны айтты, көтек деп — күлуші еді. Сол жерде уезной бұл сайлауды бұзып, қайта сайлау қылайын десе, менің әкем: жоқ, осы бетімен бекітіңіз депті. Жауласқан ел болыстықты алған бетімен тұрмай, менің әкеме, біздің елге қорлық, зорлық қыла бастапты. Өздері қалап, сайлап алған старшындарына мөр бастырып, 86 жылы менің әкемді жер аудартпақшы болған.

Сол орайда Семейге генерал — губернатор келіп, қасында бұрын уезной болып кеткен Лосовский бар. Елдің приговорына карап, менің әкемді жер аударылсын деп резолюция салмақшы болғанда менің әкем мен екі арасында, әлгі Лосовский жүріп, әкемді генерал — губернаторға жолықтырыпты. Сөйлескенде не айтқанын бізге айтқан жоқ. Бірақ сен заманыңның басы асқан адам екенсің деді деп еді.

Сол жерде уезнойға тапсырып, Күнтуді түсіріп, қызметті Шаһкерімге тапсырмақ қыпты. Біздің жау жағымыз мұндай төңкеріс болып қалғанын білмей, Абай айдалатын болды деп, елге келісімен Тәңірбердінің қостап шыққан қосты жылқысын алған. Сол жерде Күнту түсіп, қызмет Шаһкерімге тиіп, жылқыны алып, қырып салған ел қатты қағазға ұшырап, берекесі кетіп қалған.

Приговорға шет елдердің де қосылғандары болыпты. Жазығы болмаса да пәленшені мұқатқан деген сөзді өздеріне абұйыр көргендер болса керек және “Дала олайаты” деген газетке менің әкемді әкесіне ас бермеді деп жамандап, Кереку жағының біреуі “Атадан бала туса игі, ата жолын қуса игі” деп жазған.

Сондайлардың мінезінен мынаны айтқан:

— Сор қалың соққы жеген пышанамыз,
Қайтып суып, жалғаннан күсе аламыз.
Күр дәрімен атқанға өлмейді екен,
Өмірі мақтаншаққа нысанамыз,—

деп, елдің жабылып мазасын алғанынан айтқан:

— Күшікті ит бөрі ала ма жабылса да,
Тәңрі сақтар табандап тап ұрса да.
Арсыз адам арсаңдап арсылдайды.
Әр жерде керегеге таңылса да.

“Мәз болады болысың” деген өлеңді 90-шы жылы Семейге барон Тауба деген генерал — губернатор келіп, бірсыпыра болыстар, билерге шекпен, қылыш сыйлаған; сондағы шекпен алған болыстардың қуанғанына ыза болып жазған, өзіне де қос ауыз мылтық сыйлап еді.

Біреу “Біреуден артылса” деген өлеңді сол жылы бізге музыка үйретемін деп, Мұқа деген скрипкашыны әкеліп, әм Әсет дейтұғын ақынды да сақтаған. Әсет терісі тар, ызакор, кісімсіген адам еді, соған арнап жазған.

“Білімдіден шыққан сөз” деген өлеңді де осының ретінде айтып кеткен. “Ем таба алмай” деген өлеңінің артына “Жас жүрегім жанды менің” деген өлең тіркеліп кетіпті, ол өз алдына бөлек

өлең, бұл перевод болса керек еді. Пушкиннің “Подвечеру” деген өлеңінен перевод емес пе екен. Бастап кеп тастаған ба деп ойлаймын.

“Бай сейілді” деген өлеңді ел билеген болыстарға наразып айтқан, “ұрысса орыс, елге болыс үде үйден ұрған итке ұқсап” дегені үйден таяқ жеп шыққан ит тыстағы жай итпен алыса кететін әдеті болады. Үйдегі кісіге ештеме өте алмай, ашуын тыстағы иттен алып, Уезнойдан сөгіс естіген болысқа, сол ит секілді оязға ештеме ете алмай, тыстағы жай адаммен ұрысады дегені.

“Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін” деген өлеңді Шаһкерім қажының жас күнінде кәрілікті жамандап, алпыстан аспай өлейік, кәрі ит, жат деп, былшылдап шат деп айтады деп, бозбалашылықты мактап, “Шіліктен шымылдық құрып, томашадан жастық қып” деген өлеңі болған. Көкбай молданың “Әзірет Әлі айдаһармен алысыпты” деген өлеңі болған. Әріп деген Сыбан, өлең жазғыш жігіт: “Зияда” деген өлең жазған, қызды мактамақшы болып суреттегенде көзі гауһар, иегі алтын деп, осы сықылды асыл тастарды түсіне карамай сұлудың бетіне жапсыра берген. Сол үшеуіне ой салып, құбыла

көрсетпекші болып жазып еді. Ол өлеңге Әріп кектеніп, Біржан мен Сара деген қыз айтысыпты деп өлең жазып, біздің ақсақалды жамандайды, Біржанның аргын емес, керей екенін білмепті.

91 — жылы Оразбай Оспанмен аразласып жауласқанда Тәңірберді деген ағасы Оразбай жаққа шыққан. Былайша болмақтық себебі Тәңірбердінің сүйегі бос адам еді, ертерек қартайып, билікті Әзімбай деген баласы алған. Онан жауласқан себебі, талабы бар оқымаған жас жігіт абұйырлы болмақты ел билеумен табамын деп ойлап, ағаларының алақанына қарамай, өзіндік ел таппаққа ең қолайлысы ағаларының жауын ел қылғаны болып көрініп, Оразбаймен құда болған. Оразбайлар ойлаған, бұларды бөлмесек болмайды, өстіп құда болып бөлелік деп.

Елді меңгеріп, елдің сіндет-міндетін де, жаудың азабын да жеке көтеріп алған інісі Оспан 92 — жылы өліп, Оспан арқалаған азап жеке басына түсіп қалды. Сондықтан, медресе болғандай болып кейінгі өлеңдерді әр уақытта жазып тастай берген.

Көбінесе өлеңді қысты күні жазушы еді. “Бойы бұлғаң, сөзі жылмаң” деген

өлеңді 92-жылы, Оспан өткен жылы қыстауға конганда жазып еді. Бұл өлеңнің аяғы “Кешегі Оспан, бір бөлек жан” деген өлең.

Оспан деген кенже інісі өлген соң артында қалған баласыз үш жамағатын, Ысқак, Тәңірберді, үшеуі алған. Үлкен үйдегі келіні Еркежанды менің әкем алып, үлкен үйге кірген. Бұл келінін алғаны — 94-ші жылы. 93 — жылы сайлауда, баяғы Оразбай мен Күнту тағы да бірі Бұғылыға, бірі Мұқырға шығып, қалған елді өзің ие болып қайырып алмасаң болмайды деп, халық ақсақалдары менің әкемді болыстыққа сайлаған. Менің әкем 20 жасында Құдайберді деген ағасына кандидаттыққа бір сайланған екен, Құдайберді өлген соң араз жағы, жасы толымсыз деп көрсетіп, түсіп қалған екен. Сонан кейін қандайлық елдің сайлауын еркі біліп, билеп жүрсе де, болыстыққа сайланған емес. Екі рет, бұрын Мұқыр елі Қоңыр Көкше атанып жүргенде сол елге назначенимен болыс болыпты.

Еркежанды алған жылы волостной съезд қылуға елге шыққанда Қыздар атты бір күрдасы, олақтау адам еді. Бейне бір менің әкем ішсе асқа, кісе киімге жарымай жүрген адамша,

қалжындаймын деп айтыпты: биыл үлкен үйге кірген соң тойып, тойынып-сың ғой деп.

Сол Қыздардың қалжыңына ыза болып, мына өлеңді жазған, бірталай өлең еді, ертеңінде Қыздар жалынып сұрап алып, отқа салып жібереді, бір-екі рет оқығандағы жаттап алғанымыз осы-ақ: “Қойдан қоңыр, жылқыдан торы Бәкен”.

Бәкен Қыздардың табы, Ілекер, Бетікбай, Аталық, Жанқожа — сол таптың Қыздардан бұрынғы өткен жақсылары.

Байұзақ — Қыздардың ағасы, бірақ бұл кезде тұғырдан түскен.

Дауылбай — қандыбалақ ұры (айпар, жайпар — жегіш, жұтқыш, жалмауыз деген сөздердің мағнасында).

Шотқара — Қыздармен тектес Бәкен ішіндегі бір тап, оның Айтқожы деген епті, жұғымды адамы болған, сол сені ақмақтандырып жүр дейді.

Досақ — Бәкен ішіндегі Қыздардың табы.

“Болды да партия ел іші жарылды” деген өлеңді де Қыздарға шамданғанын айтып жіберді.

“Антпенен тарқайды жиылса кенеске” деген өлеңдері де сол 94 жылы съездегі билердің мінезінен айтқан.

“Не іздейсің, көңілім, не іздейсің”
деген өлеңді,

“Жүрегім, ойбай, соқпа енді”, деген
өлеңді,

“Ал сенейін, сенейін” деген өлеңді,

“Жүрегім, нені сезесің” деген
өлеңді,

“Жаксылық ұзақ тұрмайды” деген
өлеңді,

“Қарашада өмір тұр” деген өлеңді,

“Жас өспірім замандас қапа кылды”
деген өлеңді,—

Оспан өліп, бар бейнет басына
мезгілсіз, ықыласы қайтып қажыған
кезінде түсіп, досы да, тұысқаны да
бұлданған-кұбылғанын көріп сол 92 жыл
мен 93 жылдың ішінде жазған еді.

Менің әкем өз еліне, ағайын, ту-
ысқанына арнап айтқан сөздері де жал-
пы қазаққа жағып, көкейіне қона түседі.
Жалпы қазақтың дерті бір дерт болған
ғой, бүгін абайлап қарасак, елдегі
қазақтың дерті, оқыған азаматтарынан
да арылмаған секілді. Қазақ азаматта-
рының әлденеше тобында болдым, талас
шықса-ақ тобымен бөлінеді. Ол баяғы
елдегі біздің науқасымыз, қастықпен
бөлінсе аралас болып, ата жігі көрінбес
еді. Қастығын ұстаған тастай лактырып
тастап, жеңген жаққа шығып, “Өзбек

өз ағам, сарт садағам” деген баяғы кәрі мінезін қалпы құрып па?

Мен бұл жерде өз басынан ойлап шығарған өлеңдерінің мына кітаптағыларын реттеп, қай мезгілде, не себепті жазылып кетті екен деген сөзге жауап орнында жаздым. Басқа переводтарының қай жылдарда жазылғаны бұрын кітабында айтылған.

Крыловтан переводтарын 94-жылы Недоров деген уезной елге келгенде, менің әкемнің Лермонтовтың өлеңдерін перевод еткенін естіп, менің әкеме айтты — сіз Крыловты перевод етсеңізші, казактың ұғымына сол қолайлы, жеңіл ғой деп. Содан кейін Крыловты перевод етіп еді.

Біздің елге Ыскак Махмұдов деген ноғай ертеректе саудамен келіп, казактан қыз алып, казак гүрпына түсіп, казак сықылданып кеткен казак ішінде недәуір бай болған. Құнанбай кажының балаларынан қыз алып, қыз беріп, құшаласып құда, құшақтасқан дос, туысқан есебінде болған. Сол Ыскактың немерелері Сыдық, Хәжибулла деген екі жасы, боз балаша балалар менің әкемнің үйіне келіп отырғанда соларға арнап, “Қуанбандар жастыққа” деген өлеңді жазған.

Қымыз ішіп отырғандарға арнап, “Осы қымыз, қазақтар, мақтаның ба, асың бз?” деген өлеңді жазған.

“Көңілдің күйі тағы да” деген өлең Лермонтовтың Вдохновениені суреттегені болса керек еді, сойтсе де Ескеңдірді жазардың алдында жазса керек.

“Желсіз түнде жарық ай” деген өлеңді 98-ші жылы жазған 88-жылы жазды деп бұрынғы өлеңдерді көшіріп жазған Мүрсейіт деген адамның кате жібергені болады.

Әнді өлең қып суреттемегінің себебі: мен де жасымда ақын шығармын деп аз-маз жазып жүргенімде, енді өлең қып кұрайыншы деп едім, қисынын келтіре алмадым. Сонан соң әкеме айттым: осы әнді өлең етіп суреттенізіші деп, сонан соң айтып еді, соған жалғас кұйді суреттеп осы өлеңді жазды:

“Құлақтан кіріп, бойды алар жақсы ән мен тәтті күй”.

“Сағат” деген өлеңді біздің өлең қыламыз деп қыбыжықтап жүргенімізді естіп жазды.

“Алла деген сөз жеңіп, аллаға ауыз жол емес” деген өлеңді, “Өлсе өлер табиғат, адам өлмес, ол бірақ қайтіп келіп ойнап — күлмес” деген өлеңді.

“Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Еш уақыт рас сөз жалған болмас”

деген өлеңді өзінің кара сөзбен тасдик деп жазған сөзіне карай өлең қылған.

“Қуаты оттай бүркырап, уәзіне өлшеп тізілген” деген өлеңді, “Адамның кейбір кездері” деген өлеңді өзі ойла-нып вдохновениені суреттеп айтқаны.

“Күнді уақыт қызартып көк жиектен асырса,

Көленке басын ұзартып, алысты көзден жасырса” деген өлеңді сүйген, сенген достарынан соққы жеп, жер соғып алданғанынан айтқаны.

“Сүм дүние тонап жатыр ісің бар ма” дегенді, “Есінде бар ма жас күнің” деген өзінің қартайып бара жатқандығын айтқан.

“Өлсем, орным кара жер сыз болмай ма” деген өлеңді қала өскенін, қандай тәлім алғанмын, қандай халықтың ортасында болған, ой кірген соң не қылған?— соларын қысқаша айтып, биография есебінде жазған.

“Ескендірді” жазғанда жүрт мақтаған Ескендір жақсы кісі емес, жалпы қаһармандықтың жолы емес осы деп жамандаған.

Менің әкемнің ашуын өзі еңбек қып азайтып еді дегеніме бір себеп төмендегі сөз:

Біздің қазақ сорлы мансапка таласпай жүре ме? 1898 жылы сайлау болғанда, бұрынғы Мұқыр атанған елдің сайлауына менің әкем барған. Оразбай байдың дәулеті асып, дәуірі тобықты ішінде жүріп, Оспан мен екеуінің араздығы Оспан өлген соң менің әкемнің басында қалған. Оразбай мен әкемнің араздығы тобықтыны ені болып, үлкен съездерде бір уезге қараған қазаққа жетіп, бір уез елдің адамдары екі жар болатұғын, Мұқыр болысының ішіндегі менің әкемнің тілеулестері, сіз бармасаңыз болмайды, Оразбай қалаған кісісін сайлатып алып, басымызға пәле жауғызады деп, жалынып-жалпайып апарған. Ақылы кезінде, елдігі де, жаулығы да қас пен көздің арасында тұратұғын сорлы қазақ, менің әкемді көрген соң, әкемнің досы жаққа қарай ауыса бастаса керек. Бастығы Оразбай, жолдастарымен осының өзіне қол тигізіп бір таңба салмасак, ел ескі әдетімен ауа береді десіп, бірнеше адамдарды сайлап шығарып, уезнойдың қасында

әңгімелесіп отырған Абайға қолдарыңды тигізіп, жанжал шығарыңдар деп жіберген.

Халықтың бұл секілді ниетінен хабарсыз отырған әкеме, бірнеше татымсыз адамдар келіп, жанжал шығарған жерде, бұлардың бұл ақылының ішінде болған бір адам, аналардың қолы Абайға тигенше, маған тисін деп, аналар ұмтылып қамшысын сілтей бергенде, әкемнің үстіне жығылыпты. Жұрттың таяғы оған тиіп, әкеме таңба түспей қалыпты, бұл кісі Сопының інісі Аппас, бірақ таяқ тиді не тимеді не, әйтеуір Абайды ұрдық деген атын көтеріп мұратына жетті.

Осы іс туралы ағайын, туганы, балалары, ел-жұрты, дос-жары жиылып, біз де пәлен етеміз, түген етеміз, өлтіреміз, бітім жоқ дескенде менің әкем айтты: барша жамандықтан жамандық туады, жақсылық тумайды, мен жасымда, қарғағанымды жер қыламын, алғанымды зор қыламын деп, ашуға да, айлаға да шырақ жағып түнегендей болғамын, дұшпанын жеңбекте жолы болған адамның бірімін. Мен алғаш атқа мінгенде, жігіттектің дәулеті де, дәурені де өзімізбен тең, жай келсе артықпыз деп жүрген ел еді. Солардың қанша

Жандарының айдалып, байлануына, бірінің артынан бірі барамын деп шұбап жүріп бейнетке, казаға ұшырауына себеп болған шығармын, рас өздерінің ұрлық, зорлығынан да болған шығар, бірақ, менің қатты зерлеп соңына түскенімнен де болды.

Сол жігітек деген ел қандайлық елдіктен кетіп, кедей болып, торғайдай тозды десең де, бүгін астымда жатса да аяғымды тістеуге жарады.

Бұл — жаманшылықтан туған жаманшылық деп біліңдер. Өлеміз, өлтіреміз, бітім жоқ деген сөз дұрыс емес, мен енді бұл бітімсіздікті қостауға жайым жоқ. Жөні келсе, мен бітімнің кісісімін,— деп елді тоқтатты.

98-ден 99-ға қарайтын қысында Оразбай Мекеге жүрерде бітелік, ризаласалық деп кісі салған соң, әкем жарайды деп, алған-берген еш нәрсе жоқ. Семейде еді, Жақия кажының үйінде бас қосып, Мекеге жүрмекші Оразбайға ризалығын берді. Артынан елге барған соң Медеу деген Оразбайдың баласы, жанжалдағы елдің басы адамдарын жол жобасымен әкемнің алдына алып келіп бітім болды. Абай алған жол-жобасы үшін бітім қылды деп ешбір Тобықты айта алмас.

99-шы жылы областной землемер, болыс, болыстың арасына меже салып ұран жүргізгенде, бұрынғы Мұқыр болысындағы жігітек бокенші деген екі тап ел әкемен ежелгі жау болып келе жатқан. Екінші 98-жылғы жанжалдың несі ағайыны, гран бойынша еріксіз біздің Шыңғыс елінің хатына кіріп қалды. Бұлар ашулы арыстанның алдына қол-аяғын байлап тастаған кісінің күйінде болды. Жоқ, әкем сол араз ағайынның бар басты адамдарын, ақсақал қара сакалын шақырып алып: қырық жыл елдік, қырық жыл жаулық болмайды деген, енді жаулықты ұмытталық, мен жаулық қылады екен демеңіздер деп шын жүрегін көрсетіп, қойнын ашып жіберіп еді, олар да бұрынғы жаулықты соншалық ұмытты.

Содан кейін төрт жыл өтіп, бесінші жылдың басында менің әкем дүниеден қайтып, артына мен қалғанда, әкемнің аруағын сыйлап, шын достығын көрсеткен ел, осы араз ағайыны болды.

Оразбай секілді әкемнің жаулары мені бейшара жетім ғой, енді бұған тиіп не қыламыз деген жоқ. Қандай жаулығы қылса да, сол достарының арқасында жалғыздық көргенім жоқ.

МАЗМҰНЫ

ЕСТЕЛІК ҚАЛАЙ ЖАЗЫЛДЫ	3
ӘКЕМ АБАЙ ТУРАЛЫ	6

Учебное издание

Турагул Кунанбаев

ВОСПОМИНАНИЕ ОБ ОТЦЕ

(на казахском языке)

Көркемдеуші редакторы *С. Алиев*
Техникалық редакторы *О. Рысалиева*

ИБ № 186

Теруге 10.08.93 жіберілді. Басуға 5.11.93 қол қойылды. Пішімі 70 x 90 1/32
Баспаханалық қағаз. Әріп түрі „Тип Таймс“. Офсеттік басылыс. Шартты баспа
табағы 2,05 Шартты бауылы беттаңбасы 4,25. Есептік баспа табағы 1,37.
Таралымы 34000 дана. Тапсырыс № 1335. Бағасы келісім бойынша.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің
„Ана тілі“ баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің
„Кітап“ полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің Кітап фабрикасы
480124, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93-үй.